

MŰHELYTITKOK

Összehasonlító nyelvtani sorozat

BUDAI LÁSZLÓ

A mondatok szerkezetes mondatrészekre bontása

Nem általában tanítunk egy idegen nyelvet; mindenkor konkrét nyelvi anyaggal dolgozunk. Ez alkalommal ezt a konkrét nyelvi anyagot a mondatrészek szegmentálása, sorrendje és tanítási módjuk képezi.

Sok évtizedes tapasztalataimra épülő meggyőződésem, hogy *az idegen nyelv oktatásában támaszkodni lehet és kell a tanuló anyanyelvére*. Ezt az állítást az alábbiakban is bizonyítani kívánom. A mondatok elemzésében azonban kevésbé támaszkodhatunk az iskolában tanultakra.

A szórend és a sorrend

A közhiedelem szerint a magyar nyelv szórendje szabad. Ha ez igaz lenne, akkor az *az a két szép lány* szószerkezet megcsillagozott változatai is helyesek lennének, de nem azok: **a az szép lány két*, **lány két szép az a*, **szép két az lány a*, **a szép két az lány* stb. Nem folytatjuk tovább, mert meg sem állhatnánk 720-ig. A permutációk száma ugyanis $1 \times 2 \times 3 \times 4 \times 5 = 720$. Ezt még mondhatnánk: *az a szép két lány*. *Az a két lány szép* viszont már mondat. *A szószerkezetek szórendje tehát a magyarban is kötött*.

Deme Lászlóval (1971) egyetértve érdemes különbséget tenni *szórend* és *sorrend* között. A továbbiakban a szószerkezeteknek lesz szórendje, a mondatrészeknek pedig sorrendje. Nézzünk most néhány egyszerű, két, három vagy négy összetevőből (mondatrészből) álló mondatot, és adjuk meg lehetséges permutációik számát:

A gyerek | játszik. Játszik | a gyerek. ($1 \times 2 = 2$)

A tanár | a táblára | ír. A tanár | ír | a táblára. A táblára | ír | a tanár. A táblára | a tanár | ír. Ír | a tanár | a táblára. Ír | a táblára | a tanár. ($1 \times 2 \times 3 = 6$)

A gyerekek | tejet | ittak | tízórára. ($1 \times 2 \times 3 \times 4 = 24$)

En utóbbi mondat permutációihoz már nem fogunk hozzá. Bárki meggyőződhet róla, hogy 24-féleképpen írhatjuk le a mondatot. Nem nehéz olyan mondatokat gyártani, amelyeknek a permutációi igen nagy számot mutatnak. A mondatrészek sorrendje néhány szigorú szabály mellett tehát szabad, legalábbis például a kötött sorrendű angol nyelvi mondatokhoz képest. Minél több összetevőből áll a mondatunk, annál valószínűbb, hogy jó pár permutáció ellen lesznek kifogásaink, de még akkor is sok elfogad-

ható változat marad. Azt nem állítjuk, hogy a különböző lehetőségek pontosan ugyanazt jelentik, de valamilyen kontextusban elképzelhetők.

Mindennek csak annyi közvetlen köze van az idegen nyelvek tanításához, hogy a magyar anyanyelv hatására számtalan sorrendi hiba fordul elő a kötött sorrendű nyelvekben. A mondanivalóm lényege azonban nem ez.

Az iskolai mondatelemzés

Az alábbi, kissé átalakított Gárdonyi-féle mondatnak és elemzésének a forrása: Rác–Szemere (1982: 21–23).

Estére valamennyi lovas zsákmánnyal gazdagon megrakodva tért vissza az egri várba.

Mit állítunk? *Tért vissza.*

Ki tért vissza? *Lovas.*

Hány lovas? *Valamennyi.*

Mikorra tért vissza? *Estére.*

Hogyan (milyen állapotban) tért vissza? *Megrakodva.*

Hogyan (mennyire) megrakodva? *Gazdagon.*

Mivel megrakodva? *Zsákmánnyal.*

Hová tért vissza? *A várba.*

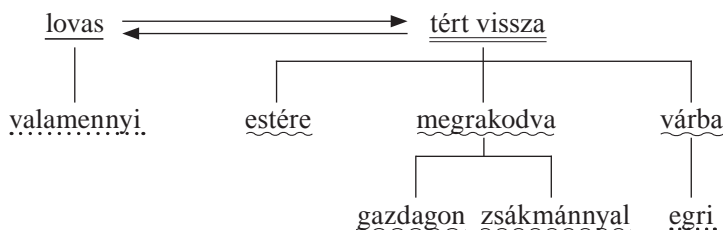
Milyen várba? *Az egri (várba).*

A szokásos aláhúzásokkal ez lesz a végeredmény:

Estére valamennyi lovas zsákmánnyal gazdagon megrakodva tért vissza az egri várba.

(Az *egri* szó előtti névelő (*az*) a *várba* tartozéka, de elmarad az aláhúzás, hiszen önmagában nem határozó.)

A könyv áttekinthetőbb ábrázolását is adja a mondatnak:

Ennek az ábrának az alapján már elkülöníthető egymástól az alanyi rész (*valamennyi lovas*) és az állítmányi rész (*estére zsákmánnyal gazdagon megrakodva tért vissza az egri várba*). A könyv az alanyi részt *szervezetes alany*nak, az állítmányi részt pedig *szervezetes állítmány*nek nevezi. A szerzők tehát tisztában vannak mind a pusztán, mind a szervezettel mondatrészekkel végezhető mondatelemzéssel. Az állítmányi rész azonban még túl bonyolult ahhoz, hogy segítséget nyújthatna egy idegen nyelv mondatának a megszerkesztéséhez; ezért olyan mondatelemzési módot kell választanunk, amelyre valóban támaszkodhatunk az idegennyelv-oktatásban is.

Elemzés szerkezetes mondatrészekkel

Mint fentebb már kiderült, a szerkezetes mondatrészekkel történő mondatelemzés nem új eljárás a magyar nyelvészetben sem, de különböző okoknál fogva az iskolai mondatelemzést pusztán mondatrészekkel végzik.

Tanítványainkat csak az anyanyelvi és az idegen nyelvi mondatok összetevőinek, a szerkezetes mondatrészeknek az elhatárolására, szegmentálására kell megtanítanunk. Ehhez a leglényegesebb tudnivaló, hogy *a jelző nem a mondatnak a része*, hanem a mondat valamelyik részének [az alanynak, a tárgynak vagy a határozó(k)-nak]. Tehát egy egyszerű mondatban összesen csak *egy* A (lanyi részt), *egy* Á (lítmányi részt), *egy* T (árgyi részt) és *egy vagy több* H (atározói részt) kell elkülönítenünk egymástól. Például:

Tegnap este / a szomszéd két vásott gyereke / éretlen zöld barackot / lopott / az utcára hajló fánkról.

Pontosan lehet látni, hogy a mondatban a következő mondatrészek vannak: H, A, T, Á, H. Ha a *lopott* állítmánynak az alanya *a szomszéd két vásott gyereke és a jó barátjuk*, a tárgy pedig *éretlen zöld barackot, körtét és almát* lenne, akkor is csak egy alanyról, *egy halmazott alanyról*, illetve egy tárgyról, *egy halmazott tárgyról* beszél-nénk. A mondat végén levő határozó helyett ezt is mondhatnánk: *arról a fánkról, amelyik az utcára hajlik*. Ezt is egy egységként kezelnénk, hiszen a mellékmondat a szószerkezet része, a *fa* bővítménye.

Most lássuk a Gárdonyi-féle mondat összetevőkre bontását:

Estére / valamennyi lovas / zsákmánnyal gazdagon megrakodva / tért vissza / az egri várba.

H   A   H   Á   H

További fontos tudnivaló, hogy *a függőleges vonalakkal elkülönített egységek összetevői együtt maradnak egy idegen nyelven belül is*. A nyelvek természetesen más és más módon fejezhetik ki az elkülönített részeket, ami nagyon bonyolult is lehet, de minket ez alkalommal csak az érdekel, mennyiben segít a magyar anyanyelv az idegen nyelvi mondatok sorrendjének a megszerkesztésében. Ha meg tudtuk állapítani a szerkezetes mondatrészek számát és fajtáit, és ismerjük az idegen nyelv mondatainak a sorrendi szabályait, egybe tudjuk szerkeszteni az adott nyelv mondatait.

Példák az idegen nyelvi mondatok szegmentálására

A hét nyelvből vett példák azt bizonyítják, hogy a (tag)mondatok szegmentálása – néhány nyelvspecifikus mondat szerkezettől eltekintve – azonos elvek alapján történik. Hasonló módon szegmentálnánk magyar nyelvű fordításukat is.

1. Our range of procedures / include / nose/ear reshaping, eyelid correction, eye bag removal, nose refinement, labia reshaping, lip enhancement, hair transplant, line and wrinkle removal, face lift, vein removal, breast enlargement, breast reduction/reshaping, breast uplift, male breast tissue reduction, fat removal, tummy tuck, liposuction, and weight reduction.

Ebben a mondatban is csak egy tárgy van, egy halmozott tárgy.
A jellegzetes angol mondatstruktúrákat lásd Budai (2007).

2. Elle / est morte / dans la ville où elle était née.

A határozóhoz hozzátartozik a mellékmondat is, amely a *ville* bővítője.

3. Seine älteste Frau und zwei fast erwachsene Töchter / wohnten / [mit seinen eigenen Eltern] / zusammen. (A. Seghers)

Halmozott alannal kezdődik a mondat. A *wohnten* és a *zusammen* (mint elváló ige-kötő) együtt alkotja az állítmányt. A németben érdemes az ige és az igekötő, illetve a ragozott segédige és az ige többi alakja közé ékelt mondatrész(ek)e)t szögletes zárójelbe tenni.

Einen Brief / hat [mein lieber Freund] geschrieben.

Példa a német fordított szórendre – vagy inkább sorrendre – kiemelt tárgy esetén.

Er / hat [sie] gefragt, || ob | sie / gestern / den Computer / benutzen hat.
Ich / würde [mehr Geld] verdienen, || wenn | ich / eine gute Stelle / hätte finden können.

Az összetett mondatok tagmondatait külön-külön összetevőikre kell bontani. Az iménti két mondat mellékmondatában az ún. KATI-szórendet – helyesebben sorrendet – láthatjuk.

4. I notevoli mutamenti economici, sociali e tecnologici degli ultimi tempi hanno causato un mutamento del lessico.

Hosszú az alany a *mutamenti* mint főnévi alaptag bővítőjei miatt.

5. Entre cuatro y cinco de la tarde, / una gran parte de la población / se dirige / a la plaza o arena, donde varias bandas de música contribuyen a la animación del espectáculo.

A második határozónak mellékmondat-bővítője is van, amelyet ugyancsak összetevőkre lehet bontani: varias bandas de música contribuyen a la animación del espectáculo.

6. A senhora Ferreira / vê / um bonito vestido de linho / na montra de um grande armazém.

Szerkezetes alany, tárgy és határozó van a mondatban.

7. Учебник / охватывает / все основные элементы грамматического строя современного китайского языка.

Kettős birtokviszony bonyolítja a tárgyat úgy, hogy benne mind a három főnévnek még tulajdonság jelzője is van, az utolsónak kettő is.

A szegmentáló képesség hozadéka

A szegmentálás egyszerű lépéseire a nyelvtanítás korai szakaszában is sor kerülhet, de a minőségi nyelvtanítás egy ponton túl már nem nélkülözheti a mondatok összetevőinek az elkülönítését a fentebb bemutatott módon. Hogy mikor jön el ennek az ideje egy adott nyelv esetében, bizzuk a tanári bölcsességre.

Itt most csak a legfőbb kérdésre keressük a válaszokat: Milyen hozadéka van a tanuló számára a szegmentáló képességnek?

1. Anélkül, hogy meg tudná nevezni az egyes szegmentumokat – amihez egyébként nem nagy felkészülés szükségeltetik –, rájön arra, milyen egységekből áll össze az a tartalom, amelynek a közvetítésére egy nyelv képes:

a) Egy-egy főnévvel vagy főnévi csoporttal a nyelv megnevezi a világ tényleges vagy elképzelt dolgait, lényeit.

b) Az igei rész vagy egy főnévi csoport létezését állítja, vagy a vele kapcsolatos cselekvést, illetve történést nevezi meg; vagy két vagy több főnévi csoportot hoz egymással kapcsolatba, kiosztva egymáshoz viszonyított szerepüket. Lesz,

- aki a cselekvést végzi (Alany);
- akin a cselekvést végzik (Tárgy);
- akinek a javára vagy a kárára történik a cselekvés (Részeshatározó);
- akivel végzik a cselekvést (Társhatározó);
- amivel végzik a cselekvést (Eszközhatározó) stb.

c) Az ige a határozószókkal vagy a ragos és/vagy névutós (más nyelvekben az előjárósós) főnévi csoportokkal dirigálja a színpadi jelenet körülményeit:

- helyét (Helyhatározó: Előzmény-, Tartam-, Véghatározó),
- idejét (Időhatározó: Előzmény-, Tartam-, Véghatározó),
- állapotát (Állapothatározó: Előzmény-, Tartam-, Véghatározó),
- módját (Módhatározó),
- célját (Célhatározó),
- okát (Okhatározó),
- eredményét (Eredményhatározó) stb. fejezi ki.

d) Miután meghatároztuk a mondat összetevőinek a szerepét, hozzáfoghatunk az őket kifejező főnévi csoportok jelentésének a feltárásához. A főnévi alaptag elé és/vagy után tett nyelvi elemek a főnevet pontosítják, egyénítik vagy általánosítják, megnevezik minőségét, korát, méretét, alakját, színét, anyagát, eredetét, birtokosát, helyét, igenévvel cselekvését, történést stb. (Jegyezzük meg, hogy az általánosítás kedvéért akkor is főnévi csoportról vagy főnévi szerkezetről beszélünk, ha csak a főnévi alaptag vagy egy névmási helyettese alkotja az elkülönített mondatrészt.)

A főnév felsorolt jellemzőinek egy része valamilyen igével együtt a főnévi csoporton kívülre is kerülhet állítmányi szerepben: *the red apple*, illetve *The apple is red*. (Valószínű, hogy az utóbbi a korábbi.)

2. Jó, ha a metanyelvet is érti a tanuló, de nélküle is beszélhetünk a mondat összetevőiről és az összetevőket alkotó nyelvi elemekről. Elég, ha meg tudjuk mondani, milyen jelentést közvetítenek az elkülönített mondatrészek és a bennük található nyelvi egységek. Ha mindezt megérti a tanuló, kezd rájönni, a mondat mely részeire kell fókuszálnia ahhoz, hogy a jelentés lényegét megértse. Fokozatosan képes lesz kiterjeszteni figyelmét az apróbb részletekre is.

3. Meg is nevezhetjük a nyelvi tevékenységi formákat, amelyeknek a fejlődéséhez hozzá tudunk járulni. Először olyan képességek fejlesztése jöhet szóba, amelyben az idő is biztosítva van ahhoz, hogy tudatos elemzésre kerülhessen sor:

a) Először is az olvasásra, a fordításra szánt szöveget kell megfelelő módon összetevőire bontani, és jelentésüket felfedni. Ha nehezebb a szöveg, itt is támaszkodhatunk az anyanyelvre, de egy átlagos szöveg esetében a helyes szegmentálás után, leginkább kérdés-felelet alapján (lásd a fentebbi elemzést [Rác–Szemere 1982: 21–23]) idegen nyelven is folyhat a jelentés aprólékos feltárása. Akkor lesz a munka a legeredményesebb, ha a kérdéseket is a tanulók teszik fel.

b) Amikor a diákok már a szövegelemzésben kellő jártasságra tettek szert, fokozatosan felépített gyakorlatokkal az írásbeli produkciókra is átvihetjük a tudás egy részét. Hogy mindez mennyire unalmas, vagy akár élvezhető is, a tanár felkészültségétől függ. Attól viszont függetlenek a mondatelemző gyakorlatok, hogy ki milyen nyelvoktatási módszerben vagy stratégiában hisz. Attól még érvényes lehet a kommunikatív jelző is a végeredményre, ha a hozzá vezető út önmagában véve nem 'kommunikatív'. (Egyébként is alig lehet elképzelni olyan nyelvvel való foglalatosságot, amely valamilyen módon nem kommunikatív. Persze a hatékonyságnak vannak fokozatai. A 'kommunikatív nyelvoktatás' divatossá váló fetiszizálása bénítólag hat számos, a nyelvoktatás gyakorlatában hasznosnak bizonyuló eljárás alkalmazására. A kommunikáció mint cél szentesítheti a kevésbé kommunikatív eszközöket.)

c) Nem áll a rendelkezésünkre gondolkodási idő, amikor hallás után kell a mondatok, a szöveg jelentősebb pontjaira fókuszálnunk. Mivel a hallás utáni megértés nagyon fontos része az idegennyelv-tudásnak, érdemes a szegmentálás segítségével szisztematikusan foglalkozni a jelentés megragadásának módjaival.

d) A végére marad a beszédképesség fejlesztése a már ismert eljárásokkal, ami nem jelenti azt, hogy az eddig tanultakból közben nem szívárogoz át semmi a szóbeli teljesítménybe. A továbbgyakorlásra lehetőséget kínál a képleírás és a szituációkban történő gyakorlás.

4. Itt sem mulaszthatjuk el megjegyezni, hogy az idegen nyelvi mondatok szerkezetének feltárása, a jelentések szisztematikus és tudatos megfejtése nagymértékben fejleszt a tanuló anyanyelvi tudatosságát, kommunikációs képességét, sőt egész személyiségét, ha arra is rájön, mennyire hasonló módon gondolkodunk és kommunikálunk mi, különböző anyanyelvű emberek, a különböző szerkezetek ellenére is.

A magyar mondatok összetevőinek sorrendi szabályairól, amelyekről terjedelmi okokból nem eshetett szó a fenti cikkben, az idegen nyelv tanára is kellő ismereteket szerezhet Brassai Sámuel könyvéből (2011). A Kiefer Ferenc által írt előszóban és az utána következő irodalomban hivatkozások találhatók többek között É. Kiss Katalin-

ra, aki számos művében foglalkozik a magyar nyelv mondatrészeinek a sorrendjével a generatív nyelvészet keretén belül.

IRODALOM

Brassai Sámuel (2011): *A magyar mondat*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.

Budai László (2007): *Élő angol nyelvtan. Rendszeres kontrasztív grammatika sok példával*. Budapest: Osiris Kiadó.

Deme László (1971): *Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Rácz Endre – Szemere Gyula (1982): *Mondattani elemzések*. Budapest: Tankönyvkiadó.